

Armin HEINEN

**DESPRE CULTURA TEHNICĂ A EPOCII MODERNE
OCCIDENTALE ȘI PERCEPEREA CU TOTUL DIFERITĂ A
TIMPULUI ÎN ROMÂNIA. MĂSURAREA TIMPULUI ȘI TIMPUL
SOCIAL DIN EVUL MEDIU PÂNĂ ÎN PREZENT**

**On the technical culture of the Western modern age and the completely
different perception of time in Romania. Time measurement and social time
from the Middle Ages until nowadays**

Abstract: The paper is a historical excursion into the perception of time and how this important temporal dimension of the modern man was indissolubly linked to the social, religious, economic, cultural or political environment from Western Europe. The author presents the main periods in the history of time, from the natural time and the ecclesiastical time specific to the traditional society of the Middle Ages to the way in which “modern time” emerged throughout the last seven centuries. In the last part, he refers to the different perception of time in Romania, explained by the religious and internal relations factors, conditions which made possible the coexistence of mechanical and natural time.

Keywords: history of time, Western Europe, modern period, modernisation, Romania

*

Introducere: Sesizarea treptată a timpului în epoca modernă și cauzele modernizării folosirii timpului în Europa.

Să ne transpunem într-a doua jumătate a sec. al XVII-lea și să observăm cum își împărțea timpul pe vremea aceea un funcționar din Londra: Samuel Pepys, secretar de stat în Departamentul Marinei Engleze și președinte al societății *Royal Society*, nu a fost deloc deziluzionat că nu reușise să găsească acasă pe lordul amiral, ducele James York, deși încercase în repetate rânduri. Probabil că domnia sa dorise să meargă la vânătoare. Acum Pepys și-ar folosi timpul căutând parteneri de discuție prin cârciumi și cafenele. El nu posedă un ceas de buzunar și nici nu avea nevoie de el, deoarece era suficient să urmărească bătăile ceasurilor din turnuri și uneori, când timpul era propice, să se uite la ceasul solar. De altfel, nici nu puteai să te încrezi cu adevărat într-un ceas de buzunar, care rămânea în urmă sau mergea înainte, indicând mai degrabă propriul său timp decât scurgerea adevărată a timpului. Intervale de timp și nu un moment dat determinau viața lui Pepys și cea a contemporanilor săi. De aceea ei se întâlneau des la cârciumi și tot din acest motiv clopotele sunau cu

mult înainte de începerea liturghiei, ca să indice credincioșilor din vreme drumul de parcurs pe jos până la biserică.

Cu totul diferit și-a descris viața premierul Margaret Thatcher la sfârșitul secolului al XX-lea. Se pare că după părerea ei, pentru un om politic, o săptămână reprezintă o perioadă foarte lungă. Desigur că avea o agendă foarte sofisticată, în care contau minutele și poate chiar secunde.

Ambele episoade se pot interpreta ca relatări ale transformării radicale a unei societăți tradiționale într-o societate modernă, ca o narațiune despre ruptura formelor tradiționale de organizare a timpului. Totuși, ambele relatări mai conțin și un al doilea mesaj, anume cel al cristalizării treptate a epocii moderne, căci Pepys se orientează după indicatori ai timpului, clopotele mecanice și cadranele solare. Dacă este adevărat că societatea modernă se caracterizează prin coexistența unor structuri mecanico-sătești cu cele tehnico-industriale, după interpretarea lui Burkart Lutz și Karl Gabriel și a altora, așadar prin procese de-a lungul ritmului temporal natural și situații sociale cu limitare temporală tehnico-mecanică, atunci ne ajută istoria măsurării timpului să înțelegem cât de lungă a fost perioada pregătitoare a epocii moderne. **Nu o ruptură radicală, ci trepte intermediare caracterizează drumul spre epoca modernă.**

O istorie a timpului, ca istorie socială a „Istoriei timpului”, trebuie să descrie precizia crescândă a măsurării timpului, accelerarea condițiilor de viață, trecerea de la timpul natural la cel mecanic, laicizarea timpului, formarea ideii viitorului deschis și sincronizarea timpului. Cu alte cuvinte, istoria timpului este (1) o istorie a percepției și interpretării timpului (social), (2) o istorie a măsurării timpului (fizic) și (3) a presupunerilor despre viitor.

În prima parte a expunerii voi relata lunga istorie a elaborării timpului modern din Evul Mediu și până în prezent. În partea a doua voi răspunde la întrebarea despre premisele epocii moderne europene și prin aceasta voi încerca să explic de ce inventarea ceasului cu roțițe a avut loc în Europa și de ce aceasta s-a bucurat de un succes atât de mare. În rezumat voi arăta de ce România are o cu totul altă istorie a timpului și de ce în România timpul este altfel organizat decât în restul Europei.

Partea I: Epocile istoriei timpului

A) Timpul natural și timpul ecleziastic: societatea tradițională a Evului Mediu

(1) Este nevoie de puțină imaginație pentru a-ți închipui viața de toate zilele în Evul Mediu timpuriu și în cel propriu-zis, deoarece izvoarele sunt puține. Cei mai mulți locuitori de la țară și din orașe trăiau desigur în conformitate cu natura, se sculau când se lumina de zi și se culcau când se întuneca. Ritmul anotimpurilor determina viața lor. Aceasta însemna zile lungi în timpul verii și zile scurte iarna, ceea ce însemna programarea vieții conform cerințelor exterioare, cu multe sărbători religioase și familiare în timpul iernii și cu muncă agricolă intensivă în timpul verii. Intervalele de timp erau protocolate în justiție în acte prin însemnări de tipul „cu patru sau cinci ani în urmă” sau erau rotunjite: „cu 20-25 de ani în urmă”. Timpul nu

era măsurat. În muzică, de exemplu, se ieșea la capăt în cântecele gregoriene fără indicarea măsurilor și a ritmului, deoarece numai cuvintele erau indicate.

În afară de ritmul natural al anotimpurilor, și timpul ecleziastic reglementa viața de toate zilele. Biserica fixa ritmul sărbătorilor din timpul anului; definea împărțirea pe săptămâni și se impunea tot mai mult în spațiul uman prin clopotele ei. În comparație cu mediul înconjurător, mănăstirile aveau un ritm temporal foarte diferențiat, cu indicații precise pentru orele de rugăciuni și de reculegere. Aceasta împiedica abaterile excesive, asigura acțiunile comune ale călugărilor și prin aceasta reprezenta o pavază împotriva ereziilor. De bună seamă și planul mănăstiresc urma ritmul zilei cu ore mai lungi și mai scurte. Prin aceasta el se putea adapta nevoilor individuale. Astfel, al doilea psalm al vigilelor era cântat foarte încet, ca să poată asigura și participarea întârziatilor.

(2) Posibilitățile **măsurării timpului** corespundeau nevoilor vieții zilnice. Cântecele cocoșilor deschidea zorii zilei, florile indicau prin deschiderea florală ora zilei, iar seara lumea mergea la culcare odată cu găinile. Pentru nevoile mănăstirilor și la curtea princiară existau ceasuri solare și clepsidre cu apă. Dar și lumânări, ca și lămpi de gaz serveau la măsurarea timpului, astfel încât se putea stabili aproximativ timpul. Anul și ziua erau înregistrate după intervalele de domnie princiară și după zile de sărbătoare. De abia în sec. al XI-lea, după încercări în mijlocul primului mileniu, s-a impus cronologia „după nașterea lui Hristos”.

(3) Viitorul însemna că lucrurile vor merge înainte ca și până acum. Viitorul era timpul acelor schimbări pe care le aducea o nouă domnie. Viitorul depindea, pentru creștinii din Apusul Europei, mai întâi de toate de hotărârile divine pentru fiecare în parte și pentru omenire în ansamblu, căci a doua venire a lui Hristos părea să vină într-un viitor nu prea îndepărtat. „Futura” – cele viitoare – erau evenimentele viitoare, nicidecum o ordine umană propriu-zisă. Tabloul medieval al viitorului cuprindea, în felul acesta, elemente statice, ciclice (de exemplu calcularea datei sărbătorii pascale) și elemente deschise. El obliga pe oameni să contureze prezentul prin experiența trecutului, dar manifesta neîncredere în acțiuni individuale conștiente pentru trasarea viitorului.

B. Cristalizarea perioadei moderne.

1) Zile și ore: Renașterea și Reforma (1450-1600)

(1) Pentru majoritatea oamenilor din Renaștere și Umanism nu s-a schimbat nimic fundamental, dar totuși, în unele părți ale societății, începând cu nordul Italiei, a apărut o nouă tratare a timpului. Max Weber considera forțele menținerii conservatoare atât de puternice, încât numai religiei îi atribuia capacitatea evadării din tradiția curentă. De fapt, transformarea s-a produs în mediul ecleziastic concomitent, dacă nu chiar înaintea mediului urban. Antonie din Padova (1194-1231), călugăr cerșetor și orator temut, elogia templul drept bunul cel mai de preț al oamenilor. Cercuri ecleziastice au recomandat să se țină evidența folosirii timpului, ca o premisă a unor opere plăcute lui Dumnezeu, iar reformatorii au subliniat ulterior răspunderea individuală. Oare nu era fiecare zi trăită un dar de la Dumnezeu? Și nu sprijină oare multele sărbători ale bisericii catolice lenevia? Unele date par să indice că mai de grabă **protestanții decât catolicii au devenit**

ceasornicari și că în satele protestante ceasurile din turnul bisericii au fost instalate mai devreme decât în cele catolice.

Această reînnoire religioasă, care începuse cu ideea purgatoriului și prin aceasta a dus la osânda veșnică, a fost urmată de schimbări în societate, cum au fost separarea vizibilă a statului de biserică, apoi ascensiunea victorioasă a orașelor și comerțul la mari distanțe. **Comercianții și bancherii știau că timpul însemna bani**, deoarece acordau credite. În general viața s-a accelerat. Limba franceză conține acum numeroase noțiuni temporale noi. Muzica dispunea pentru prima oară de posibilitatea stabilirii unor valori temporale, precum și a unor raporturi temporale cu ajutorul notației mensurale. Din secolul al XV-lea existau orare în școli. Chiar și timpul de lucru din orașe nu se mai măsura cu ziua, ci era structurat în intervale mai scurte cu ajutorul clopotelor. Acum aerul orășenesc era străbătut de bătăile și sunetele clopotelor, care, pe lângă serviciul divin, anunțau începutul și sfârșitul pieței, ale școlii și ale tribunalului. Pe lângă aceasta mai înștiința breslele de izbucnirea unui incendiu și de alte evenimente neplăcute. Coordonarea orașului fără ceasornic și deci fără planificarea temporală individuală cerea locuitorilor un auz fin.

(2) După descrierea diferitelor structuri temporale, nu este de mirare că ceasornicul cu roțițe provine probabil din mediu mănăstiresc. Primele ceasornice cu roțițe funcționau după 1300 în nordul Italiei. Un prim exemplar german a apărut la Regensburg în 1358. Invenția s-a răspândit foarte repede. Ne putem închipui foarte ușor ce fascinație a exercitat ceasul, el fiind o adevărată minune, care imita mecanic mișcarea astrelor. Prea puțin conta că el indica numai cu un singur arătător orele, și încă destul de inexact, încât zilnic trebuia îndreptat, pentru repararea abaterilor de aproximativ 30 de minute. Peste un secol, ceasul de buzunar a micșorat mecanica sa la mărimea unei palme. Dar și acest ceas era încă inadecvat pentru măsurarea exactă a timpului. Pentru aceasta se foloseau clepsidre cu nisip, care erau ieftine și vizibile pentru toată lumea. Si ele, în mod surprinzător, tot o invenție a Europei medievale occidentale. Ele și-au găsit aplicarea la ședințele consiliilor, la judecată și la predici și indicau în mod propriu „scurgerea” timpului.

În ciuda ceasornicelor orășenești, a ceasornicelor de buzunar și a clepsidrelor cu nisip, prin care se producea o privatizare a timpului, tot biserica s-a simțit responsabilă ca păzitoare a timpului, cum a dovedit-o reforma calendarului inițiată de papa Grigorie XIII (1582). Prin aceasta s-au corectat greșelile calendarului iulian, care, destul de precis, rămăsese în epoca modernă timpurie cu numai 10 zile în urmă. Totuși, foarte puțini oameni au resimțit aceasta ca o problemă, și de aceea statele protestante și ortodoxe s-au opus multă vreme „dictatului papal”.

(3) Deci, în ansamblu, Biserica și locuitorii orașelor încercau să înțeleagă mișcarea astrelor și s-o imite cu ajutorul aparatelor, care la rândul lor ajutau la o mai bună organizare a vieții decât până atunci. Până în secolul al XVII-lea se presupunea că se **poate explica prezentul și viitorul din constelația astrelor** și aceasta chiar în cercurile creștine. Astfel, medicii trebuiau să fie atenți la constelația astrelor în tratamentul lor. Gândirea animistă nu se asocia acestei păreri, deoarece credea că toată natura este plină de viață și de intenții, ceea ce nu era cazul construcției ceasurilor.

2) Perioade de timp oficiale mai scurte.

Revoluția științifică și minutele și secundele pionierilor timpului:

1) Outsiderii ai societății au spart ritmul natural al timpului. Ei au introdus săptămâna abstractă de șapte zile în viața lor și au dat atenție minutelor și secundelor, în timp ce marea majoritate a învățat, mai degrabă cu sufletul îndoit, subîmpărțirea mecanică a timpului.

În Anglia, **puritanii** au introdus ideea uniformității timpului. Ei s-au opus ritmului calendarului bisericesc și au redus săptămâna la șase zile lucrătoare și ziua de odihnă, duminica. Deși au fost respinși vehement, după 1660 au reușit să-și impună până la sfârșitul secolului al XVII-lea concepția lor în societatea engleză. Aceasta reprezintă un succes indiscutabil și o premisă nu lipsită de importanță pentru pasul către societatea capitalistă.

Și oamenii de știință, care începeau să renunțe la mari teorii cosmice și, în schimb, se îndreptau spre lucruri observabile și concrete, trăiau ca o grupă separată a societății timpului lor. Ei cultivau ipostaza lor de mari preoți ai adevărului și de gentlemeni cu drept de recunoaștere socială. Numai această dublă ipostază le permitea să câștige influență și să impună programul lor de descriere exactă matematico-naturalistă unei lumi aparținând lui Dumnezeu.

În general, normalizarea temporală făcea progrese. Ea a pătruns chiar și în sate, deoarece sătenii urmăreau predica duhovnicului, iar acesta își limita predica cu o clepsidră cu nisip. Dacă țăranii vroiau să-și vândă produsele în piețele orașelor, ei trebuia să se adapteze orarului acestor piețe. Tot mai des moșierii din răsăritul Germaniei fixau obligațiile șerbilor în unități de timp mai mici. În asemenea cazuri, era important ca ceasul din turnul bisericii să sune orele nepărtinitor.

2) Ceasul nu mai corespundea cerințelor pionierilor timpului, deoarece observațiile și experimentele fizice necesitau măsurători în unități temporale mult mai scurte. Era nevoie ca meșteșugul să se unească cu știința, pentru a găsi o ieșire din fundătura fără ieșire. Drumul a fost inaugurat de Christiaan Huygens (1590-1687). Nu din întâmplare era el un protestant, care între timp elaborase o teorie a oscilațiilor pendulului și a folosit modelul său matematic pentru construirea unui ceasornic mai bun. Acesta mai avea probleme cu rezistența la frecare. Astfel, piedica ancorei a adus soluția dorită. În locul unei erori de un sfert de oră, ceasurile au ajuns la o eroare de numai 20 de secunde zilnic, ceea ce a fost un progres de necrezut. Cu balansul-spirală, Huygens a adus o îmbunătățire corespunzătoare și pentru ceasurile de buzunar. De abia acum avea sens ca ceasurile să fie înzestrate cu minutare.

Cât de mult se schimbaseră între timp atmosfera o dovedește publicarea în anul 1714 a unui concurs pentru un cronometru marin de către parlamentul englez. Valurile, umiditatea aerului, variațiile de temperatură nu permiteau folosirea unor ceasuri obișnuite pe mare. Era însă nevoie de stabilirea exactă a unui punct de referință, pentru a se putea preciza poziția unui vas, ceea ce permitea evitarea recifurilor și a stâncilor marine, și pentru a găsi drumul cel mai sigur și mai scurt. Câtă vreme nu era cunoscută longitudinea, navigația reprezenta o aventură incalculabilă. Premiul de 20.000 de lire sterline l-a primit John Harrison în 1769, dar el dezvoltase deja ceasuri apte pentru mare, de o execuție meșteșugărească

perfectă. Acum se putea avea încredere și în arătătorul secundelor, chiar în cele mai adverse condiții.

3) Ceasul nu mai servea doar ca simbol al vremelniciei, ci a devenit în același timp o metaforă a ordinii universale. John Kepler a fost unul dintre primii care a comparat universul cu un mecanism de ceasornic, respingând astfel vechile concepții cvasi-animiste și magice. În această concepție, Dumnezeu nu mai intervenea în lume prin minuni, ci crease un cosmos bine ordonat, ca un fenomen pe care oamenii nu-l înțeleg decât în parte.

Viața normală se desfășura, desigur, tot după timpul natural, în parte și după timpul mecanic al fragmentelor orare. Autolimitare și activitate inventivă practică, neîncredere față de preamărirea confesională după războaiele religioase, o transfigurare absolutistă a statului și experiența zilnică a unor lovituri ale sorții i-au conferit între timp noțiunii de viitor o polisemie, care pe lângă „res futura” conținea și speranța într-o ordine mai bună. Ceasul mai simboliza scurgerea timpului, dar el implica totodată și mesajul unei lumi prestabilite de Dumnezeu, care putea fi controlată.

3) Accelerare și viitor deschis: perioada de tranziție (1750-1830)

(1) Cursa pentru timp a început înainte ca mașinile cu aburi să facă posibile cantități incomensurabile de energie și prin aceasta o accelerare revoluționară a timpului. Pionierii timpului urmăreau îmbunătățiri simple, consolidarea străzilor și a canalelor și construirea unor mașini din lemn. Adam Smith pleda pentru forme noi de organizare, predica lauda diviziunii muncii, transformând astfel însuși omul în mașină.

Timpul n-a fost doar mai bine folosit. Cei care-și puteau permite, dispuneau acum și de mai mult timp prin iluminarea nopții cu lumină artificială. Lampa cu gaz a lui Armi Argands (1780) producea, printr-o alimentare liniștită și constantă cu oxigen, o lumină reglabilă, clară și fără pâlپări, străpungând astfel ritmul natural, căruia până atunci oamenii erau expuși, aproape fără alternativă. Desigur că acesta a fost numai începutul, dar cât de mult îi preocupa pe intelectuali timpul o arată dicționarul fraților Grimm, care înregistrează pentru anii 1770-1830 peste o sută de noi cuvinte și expresii pentru indicații temporale.

(2) Toate instrumentele importante de măsurare a timpului din perioada industrială timpurie fuseseră deja inventate pe la 1750: pendulul, ceasul de buzunar, cronometrul. Marinari, fizicieni și astronomi, chiar și amatorii de sport ecvestru, foloseau mijloacele de indicare a minutelor și secundelor de care aveau nevoie, și mai important pentru viitor s-a dovedit a fi interesul în zona prețurilor reduse. Producția de ceasuri de lemn din Schwarzwald era de 100.000 de ceasuri în anul 1808, iar în anul 1848 de 600.000.

(3) În secolul al XVIII-lea viața s-a schimbat fundamental. În locul certitudinii baroce a morții a apărut încrederea iluministă a vieții, în locul observării unui același lucru neschimbat, percepția unei schimbări, care nu mai putea fi redusă la o noțiune mereu repetată de povești. Este adevărat că inexorabila cursă malthusiană a funcționat până în perioada 1815-1848, dar existau motive întemeiate pentru presupunerea că marile crize (Războiul de 30 de ani, mica era glaciară) erau

ireversibil depășite și că, printr-o gospodărire dibace, viața putea fi dominată. Dacă până atunci clopotele și rugăciunile trebuia să apere oamenii de trăsnete, acum existau preoți care vroiau să instaleze un paratrăsnet împotriva voinței enoriașilor lor. În scrierile iluminiștilor, Dumnezeu era departe de istoria lumii, pe care o lăsa pe seama oamenilor, ca prin libertatea folosirii rațiunii să modeleze o lume tot mai perfectă. Într-o astfel de argumentare, istoria a devenit un proces direcționat. În locul viziunii timpului ca un cerc închis a apărut cea a timpului ca o săgeată. Inventarea viitorului ca un rezultat al acțiunii umane conștiente a fost o idee a iluminismului, pe la 1750. Deoarece timpul stătea acum la dispoziția oamenilor și a voinței de modelare individuală, iar Dumnezeu în concepția iluminiștilor nu mai acționa asupra lumii, ci o crease în chip minunat cu scopul de a fi stăpânită de oameni, timpul devenea prea scurt. Timpul costa acum pentru pionierii timpului mai mult ca înainte, în timp ce pentru majoritatea oamenilor atitudinea diferită față de timp nu era încă conștientizată. Oamenii au perceput noua modalitate de a gândi timpul de abia într-un proces anevoios de formare și de adaptare prin instituțiile societății industriale.

4) Sincronizarea timpului: prima revoluție industrială (1830-1880)

(1) O accelerare de-a dreptul revoluționară a timpului a schimbat percepția în centrele de modernizare pe la 1830. Vapoare cu aburi cutreierau fluviile și mările, căile ferate își trasau drumul drept, primele linii telegrafice electrice transformau orizontul peisajului, iar lumina gazului aerian făcea din noapte zi. Din 1866, cabluri submarine legau SUA de Europa. Participare prin punctualitate se numea noua lozincă, momente punctuale au înlocuit perioadele de timp din trecut. Cerința temporală precisă nu a fost cu totul nouă, căci ea se validase deja în orașe. Fabricile au copiat ansamblul urbano-religios cu porți, turnuri și ceasornice și sunetul marilor clopote. Desigur, realizarea sincronizării exterioare cerea o întreagă orchestră de instituții sociale, în care împărțirea timpului a fost învățată cu greutate, după indicatori de ritm exteriori. Școala, armata și biserica au constituit partea pozitivă a programului educativ, în timp ce desființarea iarmarocelor și a distracțiilor populare au reprezentat polul negativ. În planul de învățământ al tuturor agenților moderne de socializare stătea și Economia Timpului, fie în haina seculară a armatei, fie în limba religioasă reînnoită „a celei de a doua epoci confesionale” (Olaf Blaschke) în biserici și școli.

La sincronizarea în spațiul mic al vieții s-a adăugat cea spațială, deoarece lumea se întrepătrundea tot mai mult, mai întâi la nivelul statului național, apoi și global, căci ceasurile mai urmau încă ritmul solar, deci valorile concrete ale localnicilor și observația lor atentă a naturii, drept indicator temporal important. Ora 12 la Aachen era și ora 12 la München. Aceasta nu era un inconvenient, deoarece nu existau legături directe între cele două localități. Dacă însă oficiile telegrafice schimbau mesaje între ele, atunci asemenea decalaje temporale puteau crea dificultăți. Calcularea greșită a minutelor putea provoca chiar accidente feroviare. Din acest motiv, Anglia a introdus în 1848 un timp feroviar unitar, cu norma la Greenwich. Mai târziu, căile ferate din USA și din Germania au preluat același principiu. Dar, între timp, lumea devenise transnațională, fiind împânzită de vapoare,

cabluri și trenuri. Așa au căzut de acord specialiștii în 1883/4 asupra sistemului temporal universal, cum îl cunoaștem în prezent.

(2) Până în secolul al XVIII-lea, în centrul atenției a stat rafinarea exactității ceasurilor, deoarece marinari, astronomi și fizicieni aveau nevoie de instrumente temporale precise. Acuma era însă vorba de probleme practice, precum sculatul din pat sau ajungerea la tren. „Întâlniri” în sensul modern nu erau necesare pentru cei mai mulți oameni. De aceea ajungeau ceasuri și deșteptătoare simple și ieftine, pe care noile fabrici le livrau cu ajutorul prestărilor de muncă și al mașinilor (în 1893, Junghans producea 1 milion de ceasuri, iar prețul pentru micile deșteptătoare a scăzut de la 4,75 la 2 mărci). Pentru noua realitate industrială a vieții, acesta era un început promițător, intim și strident de dotare materială, pe când viața la țară continua să asculte cântatul cocoșilor și sunetul clopotelor. Peisajul industrial al timpului s-a destrămat, dar el a lăsat zone largi ale vieții reale intacte într-un sens cu totul tradițional.

5). **Ritmizarea cu pași mărunți a timpului: a doua revoluție industrială (1880-1973/4)**

1) Până în anii șaizeci ai secolului al XX-lea coexistau în Europa occidentală spații urbane alături de cele sătești. Existau în același timp industrie și economie agrară, fabrici cu motoare cu aburi și electromotoare, precum și gospodării țărănești cu boi și cai ca animale de tracțiune. Aceste structuri paralele erau legate prin multe fire, astfel încât statul, circulația și radioul intrau tot mai des în spațiul sătesc și prin aceasta pregăteau un „spirit al vremii”. De bună seamă, aceasta nu schimba cu nimic faptul că **epoca modernă lăsa loc unor culturi foarte diferențiate ale timpului.**

Pe la 1900 se părea că există toate premisele importante pentru accelerarea în continuare a vieții. Telefonul și-a început marșul glorios, transmisiuni fără fir învingeau marile distanțe. „Virusul vitezei” (Peter Borscheid) se transmitea rapid. Sportul și atletica ușoară fascinau lumea, numeroși spectatori aclamau cursele de biciclete și de automobile, în timp ce alții clătinau din cap. Goana după recorduri indica noul și în altă privință, căci timpul era acuma subîmpărțit într-o succesiune de intervenții manuale la benzile rulante, în planuri de mersul trenurilor de scurtă distanță, în programele de radio și de cinema și către finele perioadei în programul de televiziune. **Statul național își sărbătorea triumful împreună cu capitalismul de tip Ford**, prin impunerea structurii temporale normate muncitorilor.

2) Pentru fiecare în parte, subîmpărțirea multiplă a timpului însemna asumarea răspunderii proprii, pentru locul de muncă și pentru timpul liber. Deșteptătoarele casnice ajutau numai parțial. Ceasurile de buzunar își încep marșul victorios, iar din 1920 ele sunt înlocuite de ceasurile de mână, care până atunci serviseră numai drept accesorii pentru automobiliști, pentru bicicliști și pentru aviatori, adică pentru pionierii timpului celei de a doua revoluții industriale.

C) Desincronizarea postmodernă

Să ne gândim la o localitate oarecare din Germania 2005, să spunem Schnappach. Petrecerea cu surprize, pentru care fuseseră expediate invitații în ultimul moment prin emailuri și IMS-uri, are loc, bineînțeles, noaptea, după orele 22, 23, 24. Tineretul sătesc nu este tehnofob: reflectoare în culori luminează

întunericul nopții, iar difuzoare străbat liniștea dimineții. Ca precursori ai unor structuri temporale postmoderne, tinerii s-au eliberat de adaptarea la datele temporale naturale. Până și muzica indică o percepere temporală schimbată: o radicală accelerare a ritmului basului, o suprapunere a diferitelor tradiții muzicale, atunci când plăcile de gramfon sunt imprimare și amestecate cu tehnologia CD-urilor. La toate acestea se adaugă felul schimbat de a privi videoclipurile și desincronizarea începutului și sfârșitului petrecerilor, cu sosirea și plecarea participanților pe rând, la ore diferite.

Dacă pornind de la acestea vrem să determinăm mai exact inventarul timpului și să enumerăm amănunțit componentele sale, ne frapază în primul rând accelerarea continuă. Prelucrarea timpului real de către telefoanele celulare și economia internetului înlătură toate barierele fizice ale unei percepții spațiale și temporale naturale. Chiar și felul de a privi s-a schimbat. Pe la 1960 privitorii înregistrau încă 30-40% din informația oferită de medii. În prezent valorile stau la 2-5% și ele ar fi și mai mici, dacă nu s-ar fi schimbat modul de percepție. În locul privirii consecutive, care descifrează literele unele după altele, a apărut observația sinoptică, integral-policronă. Filtrarea elementelor importante din cele neimportante se petrece în timpul real.

Dacă – după cum s-a arătat – mișcarea temporală sincronă a statului național a caracterizat epoca industrială modernă, atunci tendințele contemporane ale societății indică sfârșitul acestui tip de mișcare temporală. Zilnic suntem confrunțați cu urmările suveranității temporale individualiste, cu ore de deschidere diferite a magazinelor, cu timp de lucru flexibil al funcționarilor din birouri, ale extinderii prestării de serviciu noaptea, ale meciurilor din diviziile sportive, care nu mai au loc doar sâmbătă la orele 15. Televiziunea emite peste 30 de programe fără o încheiere a emisiunii, motiv pentru care nu mai poate fi considerată ca un indicator de tact. Coordonarea timpului care și-a pierdut ritmul și sincronia revine indivizilor și trebuie restabilită costisitor prin telefon, E-mail celular și calendar electronic. Față de numeroasele suprapuneri temporale, de margini temporale tot mai strânse și de necesitatea deciderii între linii temporale diferite, prosperă circulația individuală cu speranța recăștigării suveranității asupra timpului.

2) Începutul sfârșitului epocii analoge a venit încă din 1927, când a fost inventat principiul ceasului cu cuarț. Cu frecvența de 32.768 Hertz, ceasurile electronice se află cu mult sub vibrațiile primelor ceasuri atomice, care cu 9.200 Megahertz sau cu o lungime de undă de cca. 3 cm. permiteau doar o abatere de 1 secundă în 150.000 ani. Cu aceste instrumente noi, fizicienii și astronomii au constatat un fenomen curios. Dacă până atunci sistemul solar contase ca un sistem sigur de ritmicizare, care se cerea urmărit, s-a stabilit atunci că planeta noastră, prin forța mareelor și a unor variații condiționate de anotimpuri, este supusă unor influențe care provocau neregularități aparent întâmplătoare. De aceea când în 1968 oameni de știință au normat secunda pe bază atomară, ei s-au despărțit de un model temporal milenar. „Timpul natural” și-a terminat rolul de indicator temporal. În locul său a pășit o nouă formulă abstractă, care din 1998 permite numai o abatere de 1 secundă în 4,56 milioane de ani.

3) Dacă, așa cum am argumentat, **pentru perioada modernă suprapunerea timpului natural cu cel mecanic era caracteristică**, atunci **rezultă pentru epoca post-modernă asincronismul, datorită straturilor diferite, dar concomitente, ale industrializării și economiei online!** Se pot observa cel puțin trei viteze: a) Timpul birocrațiilor și al instituțiilor publice, care gândesc și acționează în perioade lunare și săptămânale și care reflectă ritmul temporal al perioadei de trecere (1750-1830); b) Perioada celei de a doua revoluții industriale (1880-1973/4), cu contabilitate modernă, a mașinii de serviciu și a telefonului, cum se găsesc ele în cele mai multe întreprinderi industriale și la mulți prestatori de serviciu. Aici reacțiile sunt în ritm de zile; c) Economia timpului real a întreprinzătorilor online și a „call-centrelor”. Aceștia tind spre un răspuns, o reacție în secunde. În prezent se ciocnesc aceste orizonturi temporale diferite în ceea ce privește cerințele politice, deoarece sunt interpretate ca piedici ale creșterii, întreprinzătorii cer flexibilizarea și accelerarea deciziilor în ritm zilnic, în timp ce oamenii de afaceri online consideră chiar și industria și economia clasică prea lente.

4) Viziunile despre viitor ale secolului al XVIII-lea (al Luminilor) s-au generalizat de atunci și determină gândirea oamenilor în prezent. Dumnezeu nu mai intervine în lume, ci a lăsat lumea ordonată în mâinile oamenilor. Totodată, s-a frânt optimismul progresului epocii moderne, ca urmare a crimelor în masă din secolul XX, a crimelor din perioada „Războiul Rece” și a crizelor economice și ecologice din anii ‘70. Viitorul nu se mai poate gândi ca un progres direcționat, ci numai sub forma unor scenarii cu termene diferite: în termenii birocrațiilor, proiecțiile sunt de 10-20 de ani, în cei ai economiei prognozele sunt de 5-10 ani. În economia online, intervalele sunt de săptămâni, luni și ani.

Partea a doua. Spațiul european și cristalizarea epocii moderne.

Modernizarea timpului a avut nevoie de aproximativ șapte secole. Spre deosebire de multe alte fenomene, ea se poate descrie în cea mai mare parte ca un fenomen european intern, începuturile au fost impuse din afară, dar tot restul decurge dintr-o logică a dezvoltării interne. De aceea, toate instrumentele noi și importante ale măsurării timpului provin din Europa occidentală și nu există decât o singură excepție, ceasul atomic, pe care l-a dezvoltat Isidor I Rabi în Statele Unite.

De ce au apărut în Europa ceasul cu rotițe, clepsidra cu nisip, ceasul de buzunar și ceasul cu cvart? De ce au găsit ele o răspândire atât de rapidă și de largă? Răspunsul ne duce înapoi la problema originilor epocii moderne europene. De aceea, el trebuie să țină seama de factori geografici, culturali, politici, economici și sociali.

Împărțirea săptămânii în șapte unități se găsește deja în culturile Orientului Apropiat. Denumirile săptămânii și ale lunilor provin de la Imperiul Roman, la fel ca și calendarul iulian. Și totuși inventarea timpului este un produs al Apusului. La început se află consolidarea creștinismului la mijlocul primului mileniu. Biserica a schimbat interpretarea timpului și trăirea sa în două privințe. Pe de o parte, călugărul Dionisie Exiguus, originar din Sciția Minor (Dobrogea), a făcut propunerea ca coborârea lui Hristos pe pământ să fie înțeleasă ca punctul de plecare al tuturor speranțelor prezente și viitoare și să fie definită ca începutul calendarului. Prin aceasta el a decuplat perceperea lumii de limitarea ei imperial-romană și a orientat-o

spre revenirea Domnului, introducând astfel elemente ale unei concepții liniare a timpului. Pe de altă parte, structura temporală a călugărilor benedictini a determinat comportamentul purtătorilor de cultură în Evul Mediu. Ei au învățat **să îmbine acțiuni religioase comune cu acțiuni lumești printr-un program zilnic bine structurat**. Prin aceasta Biserica nu se mai opunea unei structurări a timpului aplicabilă vieții zilnice și deschisă pentru viitor. Grigorie al XIII-lea a reformat calendarul. Călugării cerșetori propagau justificarea folosirii timpului. Protestanții au proclamat insuficiența timpului, iar puritanii au recunoscut numai duminica drept zi de odihnă.

Prima mare schimbare a intervenit, cum s-a văzut, în secolul al XIII-lea. S-au întâlnit atunci mulți factori. În primul rând era **geografia**, care dezavantaja Europa occidentală. Clepsidrele solare se potrivesc în cel mai bun caz pentru Egipt, deoarece acolo soarele strălucește regulat, iar raportul între cea mai lungă și cea mai scurtă oră este de 67 la 53, în timp ce pentru Anglia el este de 90 la 30. În privința clepsidrelor cu apă lucrurile nu stăteau mai bine, deoarece în partea de nord a emisferei ele înghețau totdeauna. Pe scurt, dacă exista o necesitate mai largă de a dezvolta noi instrumente de măsurare a timpului, atunci imboldurile pentru aceasta erau mai numeroase în nord decât în sud.

La inventarea ceasului mecanic trebuie să se plece de la anumite coincidențe, dar acestea nu erau de loc întâmplătoare. Cum s-a relatat mai sus, **din construcțiile pentru repetiția mecanică** a roții pentru clopote s-a putut deduce principiul de bază al ceasurilor cu roțițe. De aceea, la baza construirii ceasurilor se află tehnica din mănăstiri. Desigur că marile ceasornice ar fi rămas niște artefacte singulare, dacă posesiunea unor astfel de minuni n-ar fi fost extinsă prin **lupta de prestigiu a principilor domnitori cu burghezimea orășenească**. Ei puteau să apeleze la un grup destul de mare de meseriași independenți, care-și însușeau abilitățile necesare. Trebuie numai să ne gândim cum ar fi procedat un imperiu centralizat cu invenția ceasului. Probabil că numai stăpânitorul ar fi avut dreptul să posede așa ceva și să fie stăpânul timpului. În Europa, dimpotrivă, biserica, principii și orașele foloseau ceasul ca simbol al pretențiilor lor concurente.

Stratul orășenilor bogați, care a dezvoltat și el interes pentru ceas din motive sociale și economice, era mai larg reprezentat în Europa decât în alte culturi. Biserica, statul, armata, școala, breslele, feudalii și proprietarii de manufacturi făceau politică actuală și-și formulau pretențiile contradictorii, pe care cei vizați le întâmpinau privind la ceasornicul public, care putea fi acceptat de toți.

Rezumat: conflicte privind timpul

Wolfgang Reinhard citează în cartea sa „Antropologia culturală a Europei” pe un întreprinzător indian, care crede că poate surmonta cele mai multe dificultăți în organizarea industriei autohtone. Salariații pot fi școliți, mijloace de producție pot fi procurate. Problema decisivă este atitudinea muncitorilor indieni față de timp. O realizare ordonată a procesului de muncă este însă aproape imposibilă.

S-ar putea crede că întreprinzătorul indian studiase istoria culturală a percepției occidentale a timpului. Modernizarea Europei, care a durat peste 700 de ani, s-a dovedit a fi cu multe premise. Religia, biserica, statul și piața economică au

colaborat la înlocuirea modelelor tradiționale ale timpului. Totuși, nu s-a reușit în epoca modernă să se elimine coexistența timpului mecanic cu cel natural. Chiar și astăzi există sisteme sociale diferite concomitent, cu toate conflictele ce rezultă de aici. Dacă tezele mele, așa cum le-am dezvoltat, se confirmă, atunci merită o scurtă privire asupra istoriei contemporane a României, deoarece țara aceasta ține de Europa, dar nu aparține contextului occidental al timpului.

Când o ziaristă a televiziunii din Timișoara a anulat în ultimul moment un interviu despre un proiect de cercetare comună, colegul meu Victor Neumann a fost de părere că întâmplarea aceasta se explică prin influența osmană din România și a trecut mai departe la ordinea de zi. Dar dacă argumentarea mea este justă, explicația întâmplării nu rezultă din tradiția osmană. Nu o influență culturală străină, ci religia și relațiile românești interne ale stăpânilor au produs o altă organizare a timpului decât în Occident.

1. Comparată cu catolicismul și cu protestantismul, ortodoxia dă impresia că este mai puțin îndreptată spre lumea laică decât bisericile occidentale. Desigur, este legitim să se susțină că credința ortodoxă și lumea ortodoxă practică o orientare atemporală spre lumea de apoi și prin aceasta denotă o relație cu totul diferită față de timp.

2. Spațiile ocupate de români — și aceasta spre deosebire de apusul Europei — nu au cunoscut o luptă de principiu între biserică, putere laică și burghezie pentru posedarea de ceasornice. Cei care la începutul epocii moderne doreau să fie influenți nu trebuia neapărat să posede un ceasornic propriu sau unul public.

3. Populația de la țară, 80% din locuitorii României din 1930, își ordona viața fără a recurge la ceasuri publice ca arbitrii neutrali, spre deosebire de satele din Europa occidentală, care posedau toate, în epoca contemporană, ceasuri în turnurile bisericilor lor.

4. Școala și armata au confruntat pe români cu concepția modernă a timpului. Totuși, statul național n-a reușit niciodată să pătrundă în viața celor mulți, ca în Occident. Modul de producție mult lăudat al lui Ford a fost realizat numai incomplet sub Ceaușescu, deoarece regimul n-a fost capabil să asigure premisele pentru o producție continuă (de exemplu aprovizionarea regulată cu materii prime). S-a adăugat apoi păstrarea autonomiei timpului individual pentru a putea supraviețui (cumpărături în timpul serviciului etc.). Domnia lui Ceaușescu se baza pe distrugerea structurilor temporale fixe și nu pe păstrarea lor. Cu aceasta se potrivește și faptul că și televiziunea ca factor de ritm temporal a cam încetat, deoarece emitea prea puțin și se înăbușea în propagandă.

Astfel, societatea românească și-a dezvoltat propriile forme temporale, care în unele privințe anticipau structurile postmoderne, dar totodată conferă propriul ei profil conflictelor temporale ale prezentului.

Bibliografie

Franz J. Bauer, *Das 'lange' 19. Jahrhundert, Profil einer Epoche*, Stuttgart, 2004.

Peter Blanke, *Zeitmessung*, in: *Umgang mit der Zeit, Gesichtspunkte 1998/99*, http://www.eeb-niedersachsen.de/pdf-Texte/GPI_99819.PDF.

Jürgen Bolten, *Werbewandel – Wertewandel. Werbegeschichte als Kommunikationsgeschichte*, in: Universitas, 51 (1996), S. 127-142.

Peter Borscheid, *Das Tempo-Virus. Eine Kulturgeschichte der Beschleunigung*, Frankfurt, 2004.

Arno Borst, *Computus. Zeit und Zahl in der Geschichte Europas*, München, 1999.

Erhard Chvojka, *Zeit der Städter, Zeit der Bauern. Ein Fallbeispiel für die gegenseitige Wahrnehmung der Zeitordnungen und Zeitmentalitäten von Städtern und Landbewohnern im Wien des frühen 18. Jahrhunderts*, in: Erhard Chvojky, Andreas Schwarcz, Klaus Thien (Hrsg.), *Zeit und Geschichte. Kulturgeschichtliche Perspektiven*, München, 2002, S. 192-202.

Carlo M. Cipolla, *Die gezählte Zeit. Wie die mechanische Uhr das Leben veränderte*, Berlin, 1997.

Gerhard Dohrn-van Rossum, *Die Geschichte der Stunde. Uhren und moderne Zeitordnung*, München, 1992.

Trude Ehlert (Hrsg.), *Zeitkonzeptionen, Zeiterfahrungen, Zeitmessung. Stationen ihres Wandels vom Mittelalter bis zur Moderne*, Paderborn, 1997.

Arnold Esch, *Der Historiker und die Erfahrung vergangener Gegenwart*, München, 1994.

Gundolf S. Freermuth, *Digitales Tempo. Computer und Internet revolutionieren das Zeitempfinden*, in: CT, Heft 4, 2000, S. 74-81.

Karl Gabriel, *Christentum zwischen Tradition und Postmoderne*, Freiburg, 4. Aufl., 1994.

Manfred Garhammer, *Wie Europäer ihre Zeit nutzen. Zeitstrukturen und Zeitkulturen im Zeichen der Globalisierung*, Bamberg, 2. Aufl., 2001.

Karlheinz A. Geißler, *Vom Tempo der Welt – und wie man es überlebt*, Freiburg, 1999.

Karlheinz A. Geißler, *Die Zeiten ändern sich. Eine kleine Geschichte des Umgangs mit der Zeit*, in: *Umgang mit der Zeit, Gesichtspunkte 1998/99*, http://www.eebniedersachsen.de/pdfTexte/GP_199819.PDF

Carl-Friedrich Geyer, Hans-Werner Goetz, Peter Dinzelsbacher, *Zeit / Geschichte*, in: Peter Dinzelsbacher (Hrsg.), *Europäische Mentalitätsgeschichte. Hauptthemen in Einzeldarstellungen*, Stuttgart, 1993, S. 633-663.

Lucian Hölscher, *Die Entdeckung der Zukunft*, Frankfurt, 1999.

Stefan Jordan (Hrsg.), *Lexikon Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe*, Stuttgart, 2002.

Harald Kleinschmidt, *Seit wann die Zeit flieht. Mittelalterliche Zeitauffassung im Wandel*, in: *Damals*, 1999, Heft 12, S. 18-27.

Rainhart Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt, 1989.

Jean Leduc, *Les historiens et le temps. Conceptions, problématiques, écritures*, Paris, 1999.

Paul Münch, *Lebensformen in der frühen Neuzeit*, Berlin, 1992.

Stefan Nehr Korn, *Die christliche Zeirechnung*, <http://www.humboldtgesellschaft.de/inhalt.php?name==christlich>.

Mariana Neagu, *Motion metaphors of time in Romanian*, paper presented at a Conference in Cardiff, 2007.

Jens Peters, "... dahingeflossen ins Meer der Zeiten". *Ober frühmodernes Zeitverständnis der Bauern*, in: Rudolf Vierhaus (Hrsg.), *Frühe Neuzeit - Frühe Moderne? Forschungen zur Vielschichtigkeit von Übergangsprozessen*, Göttingen, 1992, S. 180-205.

Wolfgang Reinhard, *Lebensformen Europas. Eine historische Kulturanthropologie*, München, 2004.

Micha Röhrling, *Der unerbittliche Takt der Uhr. Die Atomisierung der Zeit*, in: *Damals* 12, 1999, S. 68-76.

Steven Shapin, *The house of experiment in seventeenth century England*, in: Mario Biagioli (Hrsg.), *The Science Studies reader*, New York 1999, S. 479-504.

Theologische Realenzyklopädie, Bd. XI, Berlin 1983, s.v. Feste und Feiertage.

Christophe Stauder, *L'invention de la vitesse. France, XVIIe-XXe siècle*, Paris, 1995.

Edward P. Thompson, *Zeit, Arbeitsdisziplin und Industriekapitalismus*, in: Rudolf Braun, Wolfram Fischer, Helmut Großkreutz, Heinrich Volkmann (Hrsg.), *Gesellschaft in der industriellen Revolution*, Köln 1973, S. 81-112.

Stephen Toulmin, June Goodfield, *Entdeckung der Zeit*, München, 1970.

Katherine Verdery, *What was socialism and what comes next?*, Princeton, 1996.

Rudolf Wendorff, *Zeit und Kultur. Geschichte des Zeitbewußtseins in Europa*, Opladen, 1980.

Gerald J. Whitrow, *Die Erfindung der Zeit*, Hamburg, 1991.

Aachen